

Ілюстрації-роздуми М. Стороженка – ще й імпульс до постановки питання: нове тисячоліття – шлях до розвитку через міф–гру (міф постмодернізму) чи міф–освянення творців, пророків Шевченкового типу, котрі постають на вже неодноразово випробуваному досвіді людства: найпрекрасніше в людині – її розуміння свого духовного призначення. Набуття досвіду триває.

1. Вельфлин Г. Ренессанс и барокко. – СПб., 2004.
2. Там само.
3. Макаров А. Світло українського Бароко. – К., 1994.
4. Там само. – С. 80, 85 – 87.
5. Відейко М. Трипільська цивілізація. – К., 2003. – С. 118 – 120.
6. Макаров А. Світло українського Бароко. – К., 1994.
7. Якимович А. Новое время. Искусство и культура XVII – XVIII вв. – С. 287.
8. Цит. за: Горський В. Філософія в українській культурі. – К., 2001. – С. 37.
9. Там само.

Станіслав БУШАК,
мистецтвознавець

ІСТОРИКО-МИСТЕЦЬКІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ КОМПОЗИЦІЙНОГО КАНОНУ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ КАРТИНИ «КОЗАК МАМАЙ»

Українські народні картини, що зображують козака з бандурою всидячій зі схрещеними ногами («східній», «турецькій») позі давно стали своєрідною візитівкою національної культури. Їх досліджували десятки вчених, серед яких найбільший внесок належить Костю Шероцькому, Данилу Щербаківському, Павлу Жолтовському, Платону Білецькому [4, 14, 36, 37]. Детальна інформація про науковців, котрі досліджували «мамаїв», опублікована в низці наших праць [5, 6, 7]. Водночас, попри те, що бібліографія стосовно цих знаменитих творів налічує десятки публікацій, залишається чимало «білих плям», ще не заповнених дослідниками. Доних, зокрема, належать питання, сформульовані в назві цієї статті.

Перед кожним, хто приступає до вивчення «мамаїв», виникає питання: чому ці твори, на яких зображено козака-запорожця в написах зустрічаються типово українські прізвища, мають узагальнену назву «Козак Мамай», тобто чужомовне прізвище східного походження?

З цього приводу зауважимо, що така назва закріпилася за зображенням сидячого козака з бандурою не відразу. Та вже у 1898 році всі шість картин (хоч вони й належать до трьох композиційних типів) зі збірки Василя Тарновського названо саме «мамаями».

Невідомий майстер.
Стилізована постать правителя у «східній» позі.
Таріль. VII ст. Іран

Невідомий скульптор. Будда в медитації.
Пісковик. V ст. Індія.

При цьому лише на одному творі є напис "Козак Мамай", на трьох інших ім'я героя не вказано, а ще на двох картинах є назви «Запорожский кошевой» та «Хома» («А имя мини Хома») [17].

То хто ж цей Мамай і чи взагалі існував такий реальний історичний персонаж, чи це – суто легендарний образ? При виникненні такого питання на думку передусім приходять золотоординський полководець Мамай, розбитий під час Куликовської битви 1380 року. Дехто пише про Мамаю як про хана, хоча насправді він був темником (еміром), який контролював територію Золотої Орди в Криму та Причорномор'ї. Він вивищився у другій половині XIV ст., коли в Орді йшла запекла боротьба за владу. Мамай, не будучи за народженням чингізидом (нащадком Чингіз-хана), реалізував свою владу через підставних ханів Абдуллаха (1361–1370) та Мухаммед-Буяка (1370–1380).

Під його реальною владою перебували Крим та степи поміж Доном і Дніпром, де середполітнічного населення домінував половецький компонент (з 1363 року літописці виразно виділяють «Мамаєву Орду»). Кілька разів Мамай здійснивав військові походи, намагаючись захопити Поволжя (землі «Муратової Орди» хана Мюрида). Союзником

Мамаю був литовський князь Ольгерд; тому на початку 1360-х років він зміцнив свою владу в степу, а Ольгерд закріпився в Причорномор'ї.

Син Мамаю – Мансур, після поразки батька в Куликовській битві (а потім його смерті), врятувався в Литві (кордон тоді проходив по річці Ворсклі). Старший син Мансура 1390 року хрестився, отримавши православне ім'я Олексій (його хрестив київський митрополит Кипріан), а син Олексія Іван одружився з княжною Настасією Данилівною Острозькою. Один із їхніх нащадків став засновником боярського роду Глинських, з якого вийшов російський цар Іван IV Грозний. 1508 року, коли князі Глинські підняли невдале повстання проти короля Жигимонта I Старого. Як пише історик О. Зимін – «Улітку 1508 р. на Русь виїхав один з найбільших магнатів Великого князівства Литовського – Михайло Львович Глинський зі старшим братом Іваном Мамаєм і братом Василем Сліпим. При цьому він отримав у владу Ярославця і Боровеськ на прогодування [15].

Про повстання М. Глинського свідчить і Наталя Яковенко: «Михайло Глинський походив із татарського роду Мамаєвичів – нащадків знаменитого темника Мамаю, один із синів якого наприкінці XIV ст. прийняв протекторат великого князя литовського, осівши на Задніпров'ї (за резиденцією роду, м. Глинськом на Сулі, Мамаєвичі стали іменуватися князями Глинськими) [40, с. 199 та 327; 41, с. 157].

Заснування ж роду Глинських відбулося наприкінці XIV ст., коли поміж ханом Тохтамишем (якого позбавили влади хан Темір-Кутлуг і Єдигей) та литовським князем Вітовтом було укладено політичний союз. Після нищівної поразки від війська Темір-Кутлуга і Єдигея в битві 12 серпня 1399 року на полі біля Ворскли, князь Вітовт врятувався від полону в

супроводили лише кількох наближених осіб, серед яких був і правнук Мамає – Іван. Саме йому і завдячував життю князь Вітовт [11, с. 666]. За цю послугу він, та його нащадки, отримали титул князів Глинських, ставши однією з найвпливовіших родин тодішньої України. Назвароду, як уже зазначалося, походить від містечка Глинськ (або ж – Глина) – на річці Сулі, південніше Ромен.

Наприкінці XV ст. князь Богдан Федорович Глинський-Мамай був Черкаським старостою і брав участь в організації перших козацьких формувань. У 1493 році, командуючи чимись загонами, він приступив до взяття татарсько-турецької фортеці Езі (нині – Очаків), що прославило його по усій Європі. На думку деяких дослідників, саме тоді прізвище Мамай тісно переплелось з поняттям «козак». Знаменно, що кримський хан називає вояків Глинського «козаками». Пізніше в 1502–1504 рр. хан звинувачує «київських і черкаських козаків» у нападах на Дніпрових переправах на його купців і послів [41, с. 178].

Отже, нащадки полководця Мамає, який у другій половині XIV ст. був повелителем безмежних степів Причорномор'я та Криму, перебралися жити до Великого князівства Литовського, до складу якого входили, окрім Литви, Білорусія, Київщина, Чернігово-Сіверщина та більша частина Поділля і Волині.

За даними Сергія Павленка, князь Вітовт провів депортацію підкорених ним причорноморських половців, переселивши кілька тисяч їх до Литви, Білорусії та Волині (а також на прилеглі території Поділля та Галичини). Ще у XIX ст. їхніх нащадків називали монголами і татарами, характерною ознакою яких стала присутність у прізвищах суфіксів -УК та -ЧУК. Взявши помітну участь в етногенезі українців, нащадки половців живуть і нині у Волинській (33,6% прізвищ від загальної кількості з такими суфіксами), Рівненській (38,5%), Хмельницькій (21,5%), Житомирській (33,5%), Івано-Франківській (19,5%), Брестській (50%) та інших областях.

Дослідник зазначає: «схоже, що їхня (половців) міграція, племінні традиції вплинули на подальше утворення місцевих прізвищ з додатком тюрського закінчення (Поліщук, Іванюк, Павлюк і т.п.). У половців прізвища з доважком на УК, ЮК, АК, ЯК – домінуючі» [25, с. 108]. Серед прізвищ, що нині несуть пам'ять про половецький компонент в українській історії (Ковпак, Авдюк, Батюк, Танюк, Пінчук, Самчук та ін.), дослідник називає і прізвище «Мамай».

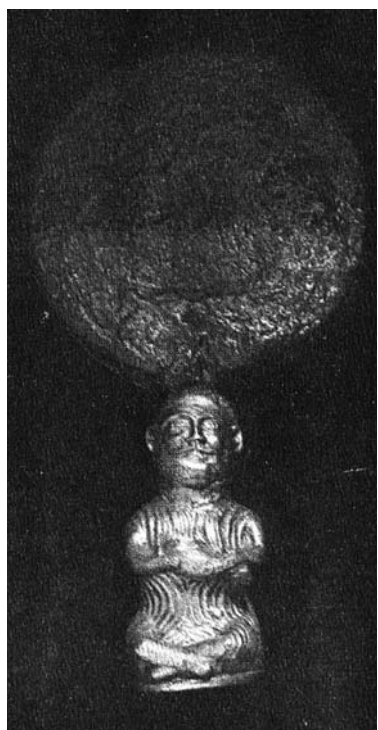
Ці міркування підтверджує Н. Яковенко, зазначаючи, що у XV ст. збройний люд Київщини мав поліетнічний характер, у якому серед «княжих слуг» згадуються бояри-шляхтичі з молдавськими, литовськими, польськими та німецькими прізвищами. Та наймасовішим (третина) був приплив з половецького Причорномор'я, про що свідчать прізвища – Батура, Берендей, Булгак, Бут, Воропай, Жевжик, Кайдаш, Кончак, Кощей, Мазепа, Моксак, Ногай, Талалай та ін. [41, с. 153 – 154, 179].

З огляду на це, пам'ять про еміграцію Мамає збереглася в багатьох географічних назвах. Так, у літописах (1555 р.) згадується «Мамайлуґ», куди були послані війська московитів «в поле», «под кримские улусы», щоб «прійти в Мамайлуґ, промыслить под стадами кримскими» [16, с. 133].

Знаменитим, унаслідок заперклогої Сталінградської битви часів Другої світової війни, є «Ма-

Чоловіча статуя. Вапняк.
XII-XIII ст. Хортиця

*Бронзове дзеркало. I ст. н.р.
Соколова могила,
Миколаївщина*

маївкурган» над Волгою. Дмитро Яворницький пише про невелику лівобережну притоку Дніпра «Мамай-Сурку», названу в честь полководця Мамає, де він побудував одноіменне місто [38, с. 330 та 333]. Пізніше він згадує «Мамай-Сурку» як давнє татарське городище, назване «колись, за хана Мамає», розташоване неподалік лівобережної притоки Дніпра – невеликої річки Білозірки [39, с. 78]. Поблизу річки «Мамай-Сурки» знаходиться «Мамаєва гора», за якою, завдяки запорізьким археологам закріпилася назва «середньовічний могильник Мамай Сурка» [13]. Цей могильник (він же – Кучугурське городище) являє собою природне узвишшя на березі Каховського моря поблизу села Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запорізької області (з лівого боку Дніпра, навпроти Нікополя). Деякі дослідники ототожують з Кучугурським городищем Орду (ставку Мамає), де карбувалися монети контрольованих ним ханів [19, с. 40–41].

Неподалік цих місць (але вже з правого боку Дніпра), є «Мамайка» – ліва притока ріки Інгул, що впадає в гирло Південного Бугу [35, с. 68]. Мамайка протікає територією Кіровоградської області, а в передмісті Кіровограда знаходиться хутір «Велика Мамайка». Там же, поблизу села Цибулів у Знам'янському районі, є так звана балка «Мамаїв Яр» та одноіменний полустанок. 2006 року на великій кам'яній плиті там було споруджено мозаїчне зображення козака Мамає (автори – Олександр Босий та Анатолій Дворський) [24, с. 16].

На Південному Бузі, в районі села Мігія, поблизу міста Первомайська, знаходиться мальовничий «Мамаїв острів» (поряд – «острів Залізняка»). Нині вони входять до складу Регіонального ландшафтного парку «Гранітно-степове Побужжя». Вдому Козаччини ці місця належали запорожцям, а у XVIII ст. були центром гайдамацького руху [28].

Також знаходимо в документах низку реальних козаків, що мали прізвище Мамай. Тривалий час образ козака-бандуриста трактувався як портрет реального козака Мамає, про якого писали Пантелеймон Куліш, Аполлон Скальковський, де ля Фліз, Борис Грінченко та ін. Скажімо, П. Куліш у листі до О. Бодяньського від 16. 07. 1848 р. пише про гайдамаку Мамає, зображення якого він бачив у Мошнах: «Ляхи зовуть його в своїх книжках козаком Мамаєм. Єсть коло Суботова, чи що, і дуб Мамаїв, де він вішав їх» [22, с. 229].

А. Скальковський у 1820-х роках знаходить документи, які використовує для написання роману «Порубежники». З його слів, ватага цього гайдамаки в минулому «наводила в Україні особливий жах», а «пам'ять про Мамає зберігається у своєрідній картині, тисячі копій якої ви побачите по всій Україні». На його думку, на цих картинах був зображений конкретний гайдамака Мамай, що жив у середині XVIII ст. Згадує він і велетенський дуб Мамає (у Чигиринському повіті Київської губернії, в лісі поміж селами Херсонкою та Нестерівкою) [29].

У «Реєстрі усього Війська Запорозького» від 1649 року згадується Василь Мамай – козак Максимівської сотні Чигиринського полку [27, с. 64]. В «Архіві Коша Нової Запорозької Січі», згадується козак Кушівського куреня Марко Мамай, повішений поляками 1738 р. у містечку Смілі разом зі своїм побратимом Марком Соколиком [1, с. 276, 347]. Там же є дані і про козака Сергіївського куреня Павла Мамає, схопленого поляками на Гарді (острів на Південному Бузі) та повішеного ними в 1747 р. [1, с. 297, 340, 354].

В «Архиве юго-западной России» (1876) є матеріали про двох реальних гайдамаків Мамаїв, котрі діяли на території сучасних Черкащини і Кіровоградщини (згадуються топоніми – Цибулів, Мошни, Боровиця, Чута, Чорний ліс). Ця ватага так прославилася своїми справами, щодля її ліквідації послали загін кінних драгунів. За зізнанням тридцятирічного запорожця Івана Сахненка, «отаман їх Мамай із рушниці застрелив драгуна, а драгуни Мамаєя і Андрія, запорозького козака закололи, а мивсі розбіглися поодинці, і пішли в Чорний ліс» [2, с. 609].

Цим самим подіям присвячена розвідка невідомого дослідника («А.С.»), котра значно уточнює архівні дані. У 1750 р. запорожець Мамай прийшов зі своїм загоном по Дніпру на байдаках, зруйнував містечко Мошни та усімаєтності князя Любомирського здійснив напад на Смілянський замок. Війська під керівництвом кийівського генерал-губернатора Михайла Леонтєва, після тривалої погоні, схопили козака і видали його полякам. Відтяти голову цього гайдамаки виставили на мосту в містечку Торгівці на пострах іншим. Якийсь Андрій Марченко (козак Щербинівського коуруєня) зняв з голови замордованого шапку, одягнув її на себе і продовжив справу свого попередника під прізвищем Мамай. У 1758 році його також схопили, і за наказом польської влади посадили на палю, а потім повісили, але в народі вже виникла легенда про безсмертного козака Мамаєя, який воскресає знову і знову для боротьби з ворогами [3, с. 489 – 490].

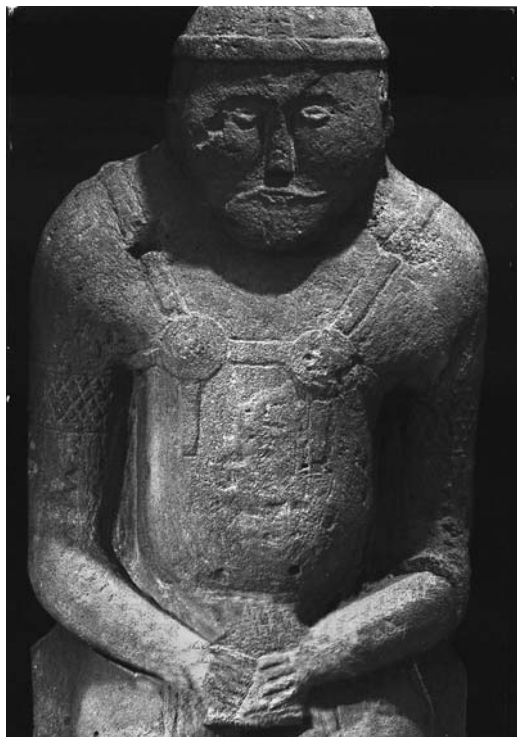
Де ля Фліз у двох своїх акварелях 1854 р. відтворив образ «розбійника Мамаєя» та «Мамаєїв дуб» (у Чигиринському повіті, біля села Черкас), на гілках якого він вів своїх ворогів, а потім його самого на ньому повісили [12, с. 94–95, 167–168].

Як свідчить Пантелеймон Куліш: «в старосвітських міщанських і козацьких світлицях можна до сих пір зустріти зображення запорожця у всій красі його. Він сидить, склавши нахрест ноги і грає на бандурі; поруч його, в лісі, пасеться кінь, а вдалині на дереві висить ногами доверху єврей, а інколи і поляк» [21, с. 191].

Записав подібні розповіді (у Суботіві біля Чигирини) і Борис Грінченко, причому в них прізвище Мамаєя пов'язане з самим Богданом Хмельницьким («Про Хмельницьких. Про Мамаєя» [9, с. 287–288].

Таким чином, в історичних джерелах зафіксовано принаймні п'ятьох реальних козаків XVIII ст., що носили прізвище Мамай (сюди ми не включаємо князів Глинських – нащадків єміра Мамаєя). Михайло Грушевський згадує також Івана Мамаєвича – осавула Війська Його Королівської Милості Запорозького, який у складі групи козацької старшини підписав у 1617 р. декларацію до Сейму Речі Посполитої [10, с. 365].

Також етнолог Олександр Босий згадує про загін гайдамаки Марка Мамаєя, що в 1750 – 1755 роках діяв у районі Чорного Лісу, про гайдамаку Федора Мамаєя та ще про одного місцевого чоловіка з таким самим прізвищем, якого схопили на Південному Бузіві в кайданах привезли назад (запис історика Володимира Яструбова) [24, с. 16].

Статуя воїна. Писковик. Середина XII ст.

Картина «Гайдамака». Кін. XVIII ст.
 Из зібрання Я.Новицького; за книгою
 Д.І. Яворницького «Запорожье в остатках
 старины и предания народа» (1888)

що картини з написом «Козак Мамай» включають сцени гайдамацької розправи» [4, с.7].

І далі вчений деталізує цю тезу: «мамаями звали в народі гайдамаків («піти на мамаю» – означає замислити якесь дуже ризиковане діло» [23, с. 7].

Отже, слово «мамай» могло бути прізвиськом конкретної людини, хоч водночас воно вживалося в двох загальних значеннях: 1) кочівна людність у степу; 2) кам'яна статуя в степу (або ж – кам'яна баба). З часом це слово стало вживатися як синонім слів: «козак, запорожець, гайдамака, розбишака, волоцюга, відчайдуха». Звідси стає зрозумілим, чому не має ні пісень, ні дум про козака Мамаю: в народній свідомості слово «мамай» мало не індивідуальне, а загальнозначення, стосуючись фактично кожного реального козака, що мав своє конкретне ім'я та прізвисьце.

На картинах, які зображують козака-бандуриста, трапляються прізвиська відомих козацьких ватажків – «Максим Залізняк», «Семен Палій», «Нечай», «Кошовий Харко», «Сава Чалий». Ще частіше це ім'я виступає як збірне, характерно-типове, приміром: «Іван Васильович Кутовий», «Гордій Велегура», «Козак Бардадим», «Козак Шарпило, древній запорожець», «Козак Боняк», «Іван брат», «Хома» і т.п. Ще частіше козак взагалі безіменний – «Запорожець», «Кримський запорожець», «Запорозький кошовий», «Гарний козак на натуру...», «Сидить козак в кобзу грає...», «Козак – душа правдивая...», «Козак-сіромаха...» і навіть «Мужик-сіромаха». Відомо небагато картин, на яких козака названо прізвиськом Ма-

Отож, виходить, існували реальні історичні особи, які могли стати прототипами легендарного козака Мамаю. Поза тим, слово «мамай» могло вживатися не в персональному, а в загальному значенні. Дослідник Б. Познанський свідчить, що так в народі називають «усяку кочуючу в степу людність» [26, с. 228]. А в знаменитому словнику Бориса Грінченка словом мамай пояснюється як – «Мамай, мамаю – камінна статуя в степу» [31, с. 403].

Таке саме трактування цього слова зафіксував також М. Сумцов [33, С. 38]. Дослідник «А.С.» також пов'язує поняття «мамай» з кам'яними скульптурами українських степів: «много крестов каменных и баб обломанных называется Мамаями» [3, с. 491].

В академічному «Словаре русского языка XI – XVII вв.» слово «мамай», або ж – «момай», пояснюється як: «литое изображение, болванчик (ср. тат. мамај – чудовище, котрым пугают детей)» [30, с. 24].

Харківський дослідник К. Костенко пише: «Існує український вираз: «поїхав на мамай», – «поїхав на удачу». «Мамай» також – узагальнене ім'я бродяги-волоцюги» [20, С. 28].

П. Білецький, роздумуючи над цим терміном, зауважує: «Не виключена можливість, що Мамай – це узагальнена назва гайдамаків взагалі. На підтвердження можна навести вираз «піти на мамаю» (цебто наваня) і те,

май і всі вони є досить пізніми, стосуючись періоду Гайдамаччини.

Це ще раз підтверджує, що з часом слово «мамай» стало загальною поняттям, одним із значень якого було – «гайдамака». Не випадково, що наведені вище дані про низку реальних козаків, які носили це прізвисько та географічні топоніми (дуб Мамає, річка Мамайка, хутір Велика Мамайка, Мамаїв яр, острів Мамає), стосуються доби Гайдамаччини і локалізовані територією, де цей рух був особливо інтенсивним (від Південного Бугу до Тясмина). На нинішній час це територія Миколаївської, Кіровоградської та Черкаської областей.

Таким чином, не викликає сумніву, що на формування образу козака Мамає на народних картинах вплинули реальні події Козаччини та Гайдамаччини. Водночас історичні події були переплавлені в горнилі народної творчості, як малярської, так і словесної (на «мамаєх» зустрічаються віршовані написи, часто досить значні за обсягом). Внаслідок тривалого процесу народної творчості, з прізвиськом «Мамай» на народних картинах химерно поєдналися реальні події козацької доби, так і відлуння спогадів про давніх воїнів (за народними уявленнями – предків козаків), що волюділи українськими степами давнини, задовго до козацької доби.

Найдавніші з відомих нам нині «мамаїв» датуються початком XVIII ст., коли ще живою була пам'ять про реальних учасників боротьби українського народу за національну незалежність та соціальну справедливість. Більш давніх творів на нинішній час не виявлено, але це не значить, що їх не було. Війни, пожежі, руйнівна сила часу знищували твори мистецтва виконані в значно міцніших матеріалах, ніж дерево та полотно, на яких переважно зображали «мамаїв».

П. Білецький, підтримуючи думку Д. Щербаківського та К. Щероцького, вважав, що композиційна схема «мамаїв» склалася значно раніше – ще до XVII ст. а на думку К. Костенка, картини типу «козак-мамай» були вже у XVII ст. [20, с. 28].

Фігура козака-бандуриста, що сидить у «східній позі» (зі схрещеними ногами) є тим пластичним каноном, який відрізняє «мамаїв» від творів на козацьку тематику. К. Щероцький та Д. Щербаківський вважали, що цей канон було запозичено з мистецтва народів Близького Сходу (персів, турків, арабів), а П. Білецький – з центральної Азії, від буддистів-уйгурів, які у середині XIII ст. у складі військ монголо-татар прийшли в Русь-Україну.

Щодо П. Жолтовського, то він повністю відкидав погляди Д. Щербаківського, К. Щероцького та П. Білецького про можливість запозичення композиційної схеми «мамаїв» зі Сходу, але був згоден, що цей образ є дуже давнім і пройшов довгий і складний шлях розвитку, але виводив його з тих теренів, де формувалося й діяло українське козацтво [14, с. 290, 298].

Хоча при цьому можна знайти композиційні паралелі українських народних картин мистецтві Індії, Тибету, Китаю та інших народів Далекого Сходу, особливо з бронзовими скульп-

Скульптурний образ запорожця.

Імовірно межа XVIII-XIX ст.

Із зібрання О.Поля; за книгою

Д.І. Яворницького «Запорож'є в остатках старини и преданиях народа» (1888)

Ілля Рєпін. Гайдамака. Офорт. 1889

птурами та картинами, що належать до кола буддійської релігії. Саме в такій (або близькій) сидячій позі, як у Мамає, зображували (і зображують) Будду, бодхісатв та інших божеств буддійського (а подекуди також й індуїстського) пантеону. Це стосується, наприклад, численних скульптурних творів видатного монгольського скульптора релігійного діяча XVII ст. лами Дзанабадзара [34, с. 82–83]. У такій самій східній позі монгольські художники зображували на папері, полотні та шовку не лише божеств, а й своїх героїв (наприклад – Абатай-хана) [34, рис. 48].

Незаперечуючий мовірності східних впливів, мивсеж така вважаємо, що композиційний канон зображень Мамає має місцеве, тобто українське походження.

Ряд учених, зокрема індолог С. Наливайко, вже давно звернули увагу на тісні мовно-культурні контакти України та Індії. Це полягає в значній близькості української мови та санскриту, в спільності багатьох імен, прізвищ, географічних назв (особливо рік), в однаковості сюжетів багатьох народних казок, легенд та міфів і т.ін. («Таємниці розкриває санскрит», К., 2000).

Для нас особливо цікавими є дані, що стосуються нинішньої території України. Саме вони найбільш вагомо свідчать про ймовірне місцеве (автохтонне) походження композиційного канону «мамає». Ісвідчень цих немало. Так, серед експонатів археологічних розкопок сарматського поховання «Соколова Могила» на Миколаївщині (I ст. н.е.) звертає увагу невеликий скульптурний твір, який дуже перегукується з героєм народної картини. Це – срібна ручка бронзового дзеркала (сріблосолотою), котра зображує круглолицього вусатого чоловіка, який сидить у «східній позі», тримаючи в руках чашу, що розючене на гадує композицію «Козак – душа правдивая», де козак, відклавши бандуру набік, тримає руки на грудях у характерному, але малозрозумілому жесті [18].

Скіфита сармати були українською гілкою аріїв, тому не виключено, що результати архе-

ологічних досліджень древніх курганів України можуть ще принести нам сенсаційні докази щодо місцевого походження композиції картини «Козак Мамай».

У книзі Д. Яворницького «Запорожжє в остатках старини...» (1888) наведено скульптурне зображення запорожця, який сидить зі схрещеними ногами у вжене одноразово згадуваній «східній» позі. Підпис під малюнком свідчить: «Запорожец со статуетки, собрания А.Н. Поля». Цей твір породжує багато думок про генезу композиції «мамаїв». Гіпотетично можна навіть припустити, що народні картини були похідними від скульптурних зображень козака, які могли мати в минулому значне поширення. [38, с. 69].

У цьому контексті цікаві паралелі виникають при порівнянні «мамаїв» із середньовічною монументальною скульптурою («кам'яними бабами») тюркомовних племен півдня України. Дослідниця Л.С. Гераськова проаналізувала ці археологічні об'єкти і дійшла висновку, що вони розподіляються на три групи, котрі відрізняються особливостями мистецького виконання та приналежністю до того чи іншого етапу історії цієї території. За її висновками, найбільш архаїчні «баби» є близькими аналогами скульптур тюркомовних кочівників азійських степів (але не половців, а радше печенігів). Інша група скульптур є перехідною від архаїчної групи до половецької і виконані, ймовірно, торками – «одним із тюркомовних народів, близьким до половців, що зазнав на собі сильного їх впливу» [8, с. 99].

Половецькі твори найбільш модельованими змістечького погляду зображують стоячі та сидячі чоловічі й жіночі статі. Таким чином, архаїчні скульптурні зображення відповідають до половецькому періодові (VIII–X ст.), а найцікавіші в пластичному плані – половецькому (XI – XIII ст.).

Л. Гераськова стверджує: «Половецька скульптура різко відрізняється від скульптури попередніх тюркомовних народів за кількісними показниками, монументальністю, високою культурою різьблення, повнотою і докладністю зображення, і не знаходить собі аналогій у всій азійській скульптурі. Оскільки половці є виходцями з казахських степів і споріднені з тюркомовними племенами VI–X ст., природно шукати витоки половецької скульптури у статях тюркомовних народів попереднього періоду» [8, с. 100].

Таким чином, витоки композиційного канону «мамаїв» знову ж таки, нібито, ведуть углибину азійського континенту. Але при цьому Гераськова стверджує, що половецька скульптура не має прямого генетичного зв'язку з більш ранніми азійськими статуями і є надзвичайно своєрідним явищем, котре не має аналогій у всій азійській скульптурі.

Великі колекції половецької скульптури XI–XII століть знаходяться в музейній збірці Національного заповідника «Хортиця» (Запоріжжя), Дніпропетровському історичному музеї імені Дмитра Яворницького, Кримському республіканському краєзнавчому музеї (Симферополь). Серед цих творів є як чоловічі (вони домінують), так і жіночі статуї, витесані з граніту, пісковика, вапняку та черепашнику. Зображені на них люди знаходяться в стоячій, напівсидячій та сидячій позі. У скульптурах ми бачимо ті самі композиційні елементи, які традиційно зображують в «мамаях» – шабля, лук, сагайдак, посуд, музичні інструменти, а з одягу та взуття – головні убори (схожі на шапку), вишиті геометричним візерунком сорочки, каптани, пояси, штани, чоботи.

Як тут знову не згадати, що в давній Україні словом «Мамай» називали «кам'яні статуї в степу». При чому, чоловічі обличчя таких скульптур нерідко нагадують образи козаків на народних картинах: та сама округлість форми лиця, само заглиблена відстороненість погляду, а також вуса на голеному обличчі (ми не знаємо жодного «Мамає» з бородою, чи повністю голого, але всі вони – молоді чи старші – обов'язково мають вуса).

Отже зовсім не виключено, що на формування української народної картини «Козак Мамай» могла мати вплив монументальна скульптура тюркомовних народів українських степів – знамениті «кам'яні баби» (особливо половецькі зображення чоловіків-воїнів).

Дослідниця половців С.А. Плетньова використала дані вивчення монументальної скульптури (гобто «кам'яних баб») цього етносу для уточнення кордонів половецької землі та меж

поміжі їх окремими племінними об'єднаннями. Вона дійшла в існуючу, що ці скульптурні зображення були складовою частиною святилищ, споруджених на честь поклоніння духам померлих предків. Ядром Половецької землі, районом найбільш раннього розселення половців була середня течія Сіверського Дінця, що його руські літописці неодноразово називали Доном або ж навіть Доном Великим... Найбільш заселеною частиною були праві притоки Дінця – Тор, Торець та ін. [32, с. 253]. Тобто ядром Половецького етносу була територія нинішніх Харківської, Донецької та Луганської областей – землі, які пізніше колонізували українські слобідські та запорозькі козаки.

Наведені факти про близькість «мамаїв» до творів скіфсько-сарматського та Половецького мистецтва, якщо не заперечують цілком, то принаймні ставлять під сумнів популярну гіпотезу про близьке східне чи центральноазійське походження композиції, яка, нібито, прийшла в Україну в уже готовому, відшліфованому століттями вигляді. При цьому однак нерозв'язаним залишається питання: коли і яким чином відбулася трансформація буддійських божеств в українських «козаків-мамаїв», адже поміж ними, окрім схожості пози та низки деталей, існує також чимало відмінностей.

Які ж чинники могли активізувати до життя стару композиційну схему в новій іпостасі на ґрунті іншої культурної традиції? На наше переконання, лише гіпотеза про місцеве (автохтонне) походження композиційної схеми «козаків-мамаїв», як результату органічної еволюції пластично-мистецьких традицій давніх народів та етносів, що населяли в минулому територію сучасної України (насамперед скіфо-сарматів та половців), може дати вичерпні відповіді на порушені в цій статті проблеми.

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – К.: Наукова думка, 1998. – Том 1. – С. 276, 347.
2. Архив юго-западной России. – К. – 1876. – Ч. III. Том 3. – С. 609.
3. Мамай А.С. Изображение запорожца. // Киевская старина. – 1898. – Том LX. – № 3. – С. 489 – 490.
4. Білецький П.О. «Козак Мамай» – українська народна картина. – Львів. Вид-во Львів. ун-ту, 1960. – С. 16.
5. Бушак С.М. Козак Мамай – особа і образ // Українознавство – 2004. Календар-щорічник. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 102 – 109.
6. Бушак С.М. Феномен української народної картини «Козак Мамай» // Мистецтвознавство України. Збірник наукових праць. Випуск 4-й. – К.: 2004. – С. 283 – 292.
7. Бушак С.М. Козак Мамай. Феномен одного образу та спроба прочитання його культурного «ідентифікаційного» коду. Альбом. – К.: Родовід, Оранта, 2008. – 304 с. – Вступна стаття (с. 8 – 119).
8. Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Сх. Європи. – К.: Наук. Думка, 1991. – С. 99.
9. Гринченко Б.Д. Из уст народа. Малорусские рассказы, сказки и пр. – Чернигов. – 1901. – С. 287 – 288.
10. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Козацькі часи – до р. 1625. Том VII. – С. 365.
11. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Мисль, 1992. – С. 666.
12. Де ля Фліз Д.П. Альбоми. Том перший / Серія «Етнографічно-фольклорна». – К.: Інститут української археології та джерелознавства ім. М. Грушевського, 1996. – С. 94 – 95, 167 – 168.
13. Ельников М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1989–1992 гг.) // Запорожье. – 2001. – 276 с.
14. Жолтовський П.М. Український живопис XVII – XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 290, 298.
15. Зимин А.А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV – первой трети XVI в. – М.: Наука, 1988. Том VII. – С. 142.
16. Каргалов В.В. На степной границе. М.: Наука, 1974. – С. 133.
17. Каталог українських древностей колекції В.В. Тарновського. – К. – 1898. – с. 77 – 79.
18. Ковпаненко Г.Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. – К.: Наук. Думка, 1986. – 152 с.
19. Козубовський Георгій. Мамаева Орда в історії України // Історія. Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Харків, 1996. Частина I. – С. 40 – 41.
20. Костенко К. «Мамай» и «Предместье Запорожской Сечи» (к иллюстрациям) // Творчество. – Харків. – 1919. – № 4. – С. 28.

21. Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Санкт-П. – 1856. Т. 1. – С.191.
22. Куліш Пантелеймон. Листи. 1841 – 1850. – К.: Критика. – 2005. Том I. – С. 229.
23. Марченко Т.М. Козаки–Мамаї. – Київ–Опішне: Нац. музей-заповідник укр. гончарства в Опішному. – 1991. – С. 7.
24. Орел Світлана. Звідки родом козак Мамай? // Слово «Просвіти». – 2006. – № 4 (329), – с. 16.
25. Павленко С. Родове коріння волинських Танюків (Тонюків) за етимологією прізвища // Філологічні студії. Луцьк. – 2002. – № 4. – С. 108.
26. Познанский Б. Две старинные украинские песни // Киевская старина. – 1885. – Т. 13. – С. 228.
27. Рееструсього Війська Запорозького після Зборівського договору з королем польським Яном Казиміром, складений 1649 року, жовтня 16 дня й виданий по достеменному виданню О.М. Бодяньським. – К.: МСП «Козаки». – 1994. – С. 64.
28. Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ. – 1994. – С. 425.
29. Скальковский А. Порубежники (Канва для романов). Мамай. – М.: Городская типография. – Вып. III – IV. – СПб. – 1850. – 171 с.
30. Словарь русского языка XI – XVII вв. – М.: Наука. – 1982. – Выпуск 9 (М). – С. 24.
31. Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Кієвська Старина». Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: В 4 т. – 1908. – Том 2: 3 – Н. Факс. перевидання АН УРСР. – К. – 1958. – С. 403.
32. «Слово о полку Игореве» и его время. – М.: Наука. – 1985. – С. 253.
33. Сумцов М.Ф. Современная малорусская этнография // Киевская старина. – 1892. – № 10. – С. 38.
34. Цултэм Ням-Осорын. Искусство Монголии с древнейших времен до начала XX века. – М.: Изобразительное искусство, 1982. – С. 82 – 83.
35. Швець П., Дрозд Н.І., Левченко С.П. Каталог річок України. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 68
36. Щербаківський Д. Козак Мамай (народна картина) // Сяйво. – 1913. – № 10 – 12. – С. 251 – 258.
37. Шероцкий К. Живописное убранство украинского дома в его прошлом и настоящем // Искусство в Южной России. – К.: Типогр. С.В. Кульженко. – 1913. – № 6. – С. 47 – 86.
38. Яворницький Д.І. (Эварницкий Д.И.) Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – СПб.: Издание Л.Ф. Пантелеева. – 1888. – Ч. 1, 2. – С. 330, 333.
39. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3 т. – Львів: Світ. – 1991. Том 2. – С. 78.
40. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: Волинь і Центральна Україна. – К.: Наук. Думка, 1993. – 416 с.
41. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика. – 2006. – С. 157.